

Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 4, 2018

TEBDİZ ÖZEL SAYISI, ss/pp. 195-200

Geliş Tarihi/Received: 26.11.2018-Kabul Tarihi/Revised: 18.12.2018

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE KUHL-İ CEVÂHİR VE TÛTIYÂ ÜZERİNE BAZI DİKKATLER

SOME POINTS ON KUHL-İ CEVÂHİR AND TÛTIYÂ IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE

Zeynep BUÇUKCU

Öz

Klasik Türk edebiyatında sevgilinin güzellik unsurlarının yanında onları destekleyen, görünürlüğü arttıran öğeler de söz konusu edilmiştir. Kuhl, tûtiyâ ve sürme bu öğeler arasında bulunmaktadır. Bu çalışmada “kuhl-i cevâhir” ve “tûtiyâ” üzerine semantik bir değerlendirme yapılacaktır. Söz konusu kelimelere öncelikle köken açısından yaklaşılacaktır. Elde edilecek veriler örnek beyitlerle desteklenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kuhl, Tûtiyâ, Kuhl-i Cevâhir.

Abstract

In Classical Turkish literature, besides the beauty elements of the lover, there are also elements that support their visibility. “Kuhl”, “tûtiyâ” and “sürme” are among these elements. In this study, a semantic evaluation will be made on “kuhl-i cevâhir” and “tûtiyâ”. These words will first be approached etymologically. The data will be supported by sample couplets.

Keywords: Kuhl, Tûtiyâ, Kuhl-i Cevâhir.

Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, zeynepbucukcu@gmail.com

* Bu yazı, 05 Kasım 2018 tarihinde Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde düzenlenen *Osmanlı Edebi Metinlerinin Anlam Dünyası III* adlı sempozyumda sunulan bildirinin genişletilerek yeniden düzenlenmiş şeklidir.

Klasik Türk edebiyatında çoğunluğu âşık dilinden maşuğa yazılan şiirler temelde sevgilinin güzellik unsurları üzerine kuruludur. Bunların yanında güzellik unsurlarını destekleyen, görünürlüğünü arttıran öğeler de söz konusu edilmiştir. Onlardan bir tanesi kuhl, tûtiyâ veya sürme olarak adlandırılan kimi zaman yalnızca bir süs malzemesi kimi zaman ise bir tür ilaç olarak karşımıza çıkan madde veya terkiptir. Bu makalede özel bir sürme çeşidi olan ve şiirlerde, hâiz olduğu özelliklerden izler bulunan “kuhl-i cevâhir” ve onunla sıkı bir bağa sahip olduğunu metinlerden izlenebilen “tûtiyâ” üzerinde durulacaktır. Birçok sözlükte ifade edildiği gibi yalnızca bir süs aracı olmayan bu iki madenin adlandırılmasından, içeriğinden, kullanım alanlarından bahsedilecek; somut gerçekliğinin şiire yansımaları beyitlerle örneklendirilecektir.

Arapça kuhl, klasik Türk şiirinde kendisinden başka iki kelime ile neredeyse aynı işleve sahip şekilde anılır. Bu kelimeler “sürme” ve “tûtiyâ”dır. “Sürme” Farsça (Steingass 1998: 678, Asım 2009: 699, Nimetullah 2015: 301), “tûtiyâ” ise bazı kaynaklarda (Devellioğlu 1964: 1340, Sami 2014: 1261) Arapça olarak geçmesine karşın Steingass, sözcüğün Sanskritçe “tuttha” kelimesinden türediğini belirtir (1998: 333). Kuhl ve sürme havadan etkilenmeyen, kolay kolay çözünmeyen bir yapıya ve sürmeye asıl özelliğini veren koyu renge sahip “antimon” madenini (Steingass 1998: 1017), tûtiyâ ise boyanın solmasını engelleyici ve cildi güneş ışınlarına karşı koruyucu nitelikte bir madde olan “çinko oksit”i karşılamaktadır (Steingass 1998: 333). Birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğu görülen bu iki maden kuvvetle muhtemel ki sürme yapımında kullanılan temel unsurları oluşturmaktaydı. Bunun yanında biraz daha uzak ilgilerle de olsa bu iki kelimenin bir bitki ile olan bağlantısı da söz konusudur. Bu bağlantı göz hastalıkları için kullanılan iki bitki, çuha çiçeğinin (Primula) bir cinsi “tutyâ” (Primula Algida) (Baytop 2007: 78) ve “kuhl” kelimesi ile aynı kökten türeyen “kuhlâ” arasında gözlenmektedir. “Kuhlâ” kelimesi, halk arasında “sığır dili” olarak adlandırılan bir bitkinin adıdır (Mütercim Asım 2009: 458, Steingass 1998: 1018) ve çuha çiçeğigillerdendir (Primula Auriculata) (Baytop 2007: 241). Her ne kadar edebî metinlerde “kuhlâ” kelimesinin bu anlamı takip edilemiyor olsa da bu iki kelimenin bir arada yahut birbiri yerine kullanımının etimolojik bir ilişki dolayısıyla gerçekleştiği yargısı bu ilgi sayesinde kuvvet kazanır.

Tûtiyâ kimi beyitlerde bitki anlamı hatırlanacak biçimde geçmiştir. Kuhlâ için ise böyle bir kullanıma rastlanmamıştır. Gelibolulu Âlî’ye ait aşağıdaki beyitte tûtiyânın bahar vaktinde açtığı belirtilmiş ve kırmızıya çalan rengi dolayısıyla “kan dökmek” ile ilişkilendirilmiştir. Kan dökmek ile kurulan bağlantı yalnızca renk ilgisi dolayısıyla olmayıp bir ilaç olarak “tûtiyâ”nın gözdeki kanlanmaya iyi gelmesi hatırlatılmaktadır (Şirvânî 2004: 345).

Çok tûtyâ bahârın açar niçe kan döker
Hâk-i rehûn idinmese kuhl-i cilâ çeşim

Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı [G. 901/2]

(Göz, yolunun toprağını göze parlaklık veren sürme edinmese bahar vakti açan tûtiyâ çiçekleri çok kan döker.)

Nâbî’nin aşağıdaki beytinde ise tûtiyâ “berg” ve “nevâ” kelimeleri ile birlikte geçmiştir. “berg ü nevâ”nın ilk elde akla gelen “maddî varlık” anlamının dışında gerçek anlamda “yaprak” ve “meyve” olarak kullanımı düşünüldüğünde bu durum tûtiyânın “sürme” anlamının yanında beyitte bir bitki olarak da değerlendirilebileceği fikrini desteklemektedir.

Baňa arturma zahmet göz yaşardur tûtyâlardan
Tehî-destân-ı künc-i ğurbetüz berg ü nevâmuz yok

Nâbî Dîvânı [Muh. 4]

(Acımı göz yaşartan tûtiyâlarla arttırma. Gurbet köşesinin hiçbir şeyi olmayan (yapraksız meyve-siz) yalnız bülbülüyüz.)

Kaynaklarda kuhl ve sürmenin İsfahan’da Sürme adlı köyden çıkarılan bir maden olduğu, bu sebeple şiirlerde sürme/ kuhl/ tûtiyâ kelimelerinin geçtiği yerlerde İsfahan’a çokça telmihte bulunduğu belirtilir (Onay 2016: 266, 378). Yukarıda bahsedilen anlamların dışında kuhl için “göz damlası” (collyrium, collyre) (Redhouse 1880: 596; Unat, İhsanoğlu, Vural 2004: 280), “tûtiyâ” için “göze çekilen maruf dârû” (Nimetullah 2015: 136), “toz haline getirilen sürme taşı” (Şükûn 1984: 616) tanımları yapılmıştır. Bazı sözlüklerde sıvı bir yapıda olduğu belirtilen (Redhouse 1880: 596, Steingass 1998: 678) sürme kelimesi için ise çoğu yerde süs ve ilaç manaları haricinde bir anlam verilmemiştir. Bu kelimelerin şiirde ve edebiyat dışı metinlerde çok yerde birbiri yerine geçtiğini görülür. Söz konusu durum “kuhl-i cevâhir”in tanımlanmasında ve metinlerde kullanımında da ortaya çıkar. Örneğin erken dönem tıp kitaplarından biri olan Mürşid’de “kuhl-i cevâhir”in, “devâ-i tûtiyâ” diye adlandırılan terkiplerle aynı olduğu söylenmiş ve hakkında yapılan açıklamada, içinde tûtiyânın da bulunduğu yedi ayrı madde ve delinmemiş inci tozu ile hazırlandığı, gözdeki aşırı sulanmaya ve ateşe iyi geldiği belirtilmiştir (Şirvânî 2004: 345). Edviye-i Müfrede’de de “tûtiyâ” göz ağrısına iyi gelen madenî bir ilaç terkibi olarak geçer (Murad 2007: 190).

Bunlardan başka kuhl ve sürme’den ayrılan tarafları olmasına rağmen tûtiyânın bu iki kelime ile aynı anlamda kullanımının çok belirgin olduğu beyitler de mevcuttur. Bâkî’nin aşağıdaki beytinde kuhl ile aynı kökten türeyen “kehhâl” kelimesi tûtiyâ ile birlikte bulunmaktadır.

Tûtiyânuñ minnetin kehhâl kahrın çekmeden
Hâk-i pâyüñ dîde-i hûn-bâre gâyet hoş gelür

Bâkî Dîvânı [G. 56]

(Ayağının toprağı, tûtiyânın zorluğu, sürme çekenin eziyeti olmadan kanlı göze daha iyi gelir.)

Gelibolulu Âlî’ye ait şu beyitte ise sürme/ kuhl madeninin bulunduğu İsfahan kenti “tûtiyâ” ile birlikte anılmıştır:

İsfahân’da zerrece tığına rağbet yoğ iken
Tûtiyânuñ zerresi Rûm içre nûr-ı dîdedür

Gelibolulu Âlî [Kıt. 209]

(İsfahan’da dağına zerrece talep olmayan tûtiyânın çok ufak bir parçası Rum içinde göz aydınlığı sayılır.)

Kuhl-i cevâhir için sözlüklerde yapılan tanımlamalarda çoğu yerde terkibe katılan “delinmemiş inci”den söz edilir (Padeshah 1363: 3373, Rampuri 1242: 702, Enveri 1381: 1790, Musaffa: 1165). Aynı durum tıp kitaplarında da mevcuttur (Şirvani 2004: 345, Celalüddin Hızır: 55). Kuhl-i cevâhirin veya muadili olan tûtiyânın geçtiği birçok beyitte inciden başka “la’l” ve “elmas” taşları da anılmıştır.

Katre-i bārân degül dürler dökerdi çekseler
Hâk-i pâyün tûtiyâsından sehâbuñ ‘aynına

Bâkî Dîvânı [G. 472]

(Bulutun gözüne ayağının toprağından yapılan tûtiyâdan çekselerdi yağmur damlası değil inciler dökerdi.)

Afyon-ı hâl gerçi ki rûhuñ ğidâsıdır
Elmâs-rîze-i müje göz tûtiyâsıdır

Şeyh Gâlib Divanı [G. 78]

(Afyon hali ruhu besler. Kirpikteki elmas tozları göze sürmedir.)

Verdi ğubâr-ı la'1-i şanem dîdeme cilâ
Bağ tûtiyâ çeker maraz-ı çeşme mübtelâ

Zîver Divanı [G. 176]

(O put gibi sevgilinin la'1 taşından toprağı gözümü aydınlattı. Bak, hasta kimse göz rahatsızlığı için tûtiyâ çeker.)

Sürmeye dövülmüş/ezilmiş değerli taş katılmasıyla elde edilen bu terkip inci, la'1 ve elmasın özel olarak anıldığı yerler dışında kuhl/sürme ve tûtiyâ ile birlikte “cevher, gevher, güher” kelimelerinin bir arada kullanıldığı beyitlerde de hatırlanabilir. Bu beyitlerde kuhl-i cevâhir ve tûtiyânın gözün görüşünü, göz aydınlığını arttırıcı işlevine, tûtiyânın kuhl-i cevâhir ile olan ortaklığına, terkipin içeriğine göndermeler yapılmıştır. Kuhl-i cevâhir/ tûtiyânın içeriğine dair yapılan gerçekçi göndermelerin yanında sevgilinin ayağının tozu, kapısının toprağı sürmenin içeriğı ile bağlantılanarak değeri yüceltilmiştir.

Nergisün çeşmini rüşen itmegiçün eylemiş
Sürmedânın ğoncenün pür-kuhl cevherdâr gül

Basîrî Divanı [K. 1]

(Gül, nergisin gözünü aydınlatmak için gonca sürmeliğini kuhl ile doldurmuş.)

Bilürsin nûr-ı dîdem tûtiyâya katılır cevher
N'ola ağlarsa hâk-i pâyüñe çeşm-i güher-pâşum

Bâkî Dîvânı [G. 322]

((Ey) gözümün ışığı! Tûtiyâya cevher katılması gibi ayağının tozuna inci saçan gözüm ağlarsa ne olur?)

Ayağı toprağı Şeyhî 'aceb ne cevherdür

Ki dimiş ehl-i nazâr tûtiyâ yirine geçer

Divan-ı Şeyhî [G. 66]

(Şeyhî! Ayağının toprağı görüş ehline göre tûtiyâ yerine geçen acayip bir cevherdir.)

'Aynı gözetme tûtiyâvâr hâk-i râhın istegil
Hâşşiyeti her cevherün yolındağı tozındadır

Karamanlı Aynî Dîvânı [G. 150]

(Aynî! Tutiya gibi bekleme yolunun toprağını iste. Değerli olan her içerik özelliğini onun yolundaki tozdan alır.)

Ḥāk-i pāy-ı cevherinden tûtiyâ kesb eylese
Dîde-i nergis olaydı kı̇abil-i nūr-ı başař

Saruhanlı Gülşenî Divanı [G. 1]

(Nergis ayağının toprağının cevherinden tûtiyâ yapsa gözü açılırdı.)

Sonuç

Sürme, kuhl ve tûtiyâ örneğinde olduğu gibi klasik Türk şiirinde birbiri yerine kullanılan birçok sözcük mevcuttur. Bu sözcükler anlamsal olarak incelendiğinde belli farklılıklar ortaya çıkmakta böylece incelenen metinlerin anlam alanları genişletilebilmektedir. Bu çalışmaya konu olan sürme ve kuhl neredeyse aynı tanımın farklı dillerdeki karşılıkları olup anlam yönüyle tûtiyâdan ayrılırlar. Tûtiyâ ise metinlerde kuhl ve sürme kelimelerinin yanı sıra onların özel bir formu olan kuhl-i cevâhir ile belli ortaklıklara sahip olarak kullanılmıştır. Sevgilinin ayağını bastığı yerlerin değerlendirilmesi, maden temelli bu terkinin içine cevher katılmasıyla yani fazlaca maddî değeri olmayan siyah bir taşın çeşitli eklemelerle (elmas, inci, la'l) kıymetli bir ilaç haline getirilmesi ile bağdaştırılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Talat Onay (2016) Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü (Haz. Cemal Kurnaz), İstanbul, Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Ali Fuat Bilkan (1997) Nâbî Dîvânı, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Francis Johnson, John Richardson, Persian, Arabic and English Dictionary, London, 1829, s. 1173.
- Halit Biltekin (2003) Şeyhî Divanı: İnceleme-Metin-Dizin, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hasan Enveri, Ferheng-i Bozorg-i Sokhan, Tahran, 1381.
- İsmail Hakkı Aksoyak (2006) Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Divanları (Divan-II-III). The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, Sources of Oriental Languages and Literatures.
- J.W. Redhause (1921) A Turkish and English Lexicon, Constantinople.
- Muhammed bin Mahmud-ı Şîrvânî (2004) Mürşid (Haz. Ali Haydar Bayat, Necdet Okumuş), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Muhammed Gıyasüddin bin Celâleddin bin Şerafeddin Mustafa Âbâdî Rampurî (1242) Gıyasü'l-Lügat.
- Muhammed Padeshah (1363) Ferheng-i Cami-i Farsî Anenderac, Tahran, Khayyam Yayınları.
- Mütercim Âsım Efendi (2009) Burhan-ı Katı (Haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs), İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Naci Okçu (1993) Şeyh Galib, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri, Şiirlerinin Umumi Tahlili ve Divanının Tenkidli Metni, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ni'metullah Ahmed (2015) Lügat-i Ni'metullah, (Haz. Adnan İnce), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sabahattin Küçük (1994) Bâkî Divanı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Selami Turan (2011) Saruhanlı Gülşeni Divanı, Fakülte Kitapevi, Isparta.
- STEINGASS, F. (1947) Persian English Dictionary, London.
- Şemsettin Sami (1995) Kamus-ı Türkî, Çağrı Yay., İstanbul.
- Turhan Baytop (2007) Türkçe Bitki Adları Sözlüğü, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- <http://tebdiz.com>